

EESTI TÖÖSTUS MURRANGULISEL 1940.–1941. AASTAL: TURUMAJANDUSELT PLAANIMAJANDUSELE

Maie PIHLAMÄGI

Ajaloo Instituut. Rütüti 6, EE-0001 Tallinn, Eesti

Artikli eesmärk on anda tööstuse näitel ülevaade Eesti NSV valitsuse ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei sammudest majanduse üleviimiseks kapitalismilt sotsialismile, turumajanduselt plaanimajandusele.

TÖÖSTUSE NATSIONALISEERIMINE

1940. aasta juunisündmuste tagajärg oli Eesti Vabariigi senise poliitilise ja majandussüsteemi täielik lõhkumine ja ümberkujundamine uuel – sotsialistlikul – alusel. Kiireteks poliitilisteks ja majanduslikeks ümberkorraldusteks avasid tee Riigivolikogu otsused 21. juulist 1940 Eesti kuulutamisest Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks¹ ja 22. juulist 1940 Eesti astumisest Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu². ENSV konstitutsiooni § 4 fikseeris ENSV majandusliku alusena sotsialistliku majandussüsteemi ja tootmisvahendite sotsialistliku omanduse, "mis on kindlustatud kapitalistliku majandussüsteemi likvideerimise, suurtööstusettevõtete tootmisvahendite eraomanduse kaotamise ja nende ettevõtete, pankade, transpordi ja sidevahendite natsionaliseerimise tagajärjel sihiga täielikult kaotada inimese ekspluateerimine inimese poolt ja üles ehitada sotsialistlik ühiskond".³ Põhiseaduse § 5 määratles sotsialistliku omandi kaks vormi: riiklik (kogu rahva vara) ja kooperatiivne. Nende kõrval lubas konstitutsioon (§ 8) siiski eksisteerida ka ENSV seadusega määratud piires üksiktalupoegade ja käsitöölise eramajapidamistel ning väikestel tööstuslikel ja

¹ Riigi Teataja (RT) 1940, 74, 733.

² RT 1940, 76, 743.

³ RT 1940, 111, 1117.

kaubanduslikel eraettevõtetel.⁴ Konstitutsiooni § 11 fikseeris ENSV majandusliku elu määrajaks ja suunajaks rahvamajanduse plaani "ühiskondliku rikkuse suurendamise, töötava rahva ainelise ja kultuurilise taseme järjekindla tõusu, NSVL sõltumatuse kindlustamise ja ta kaitsevõime tugevdamise huvides".⁵

Konstitutsioonis oli sätestatud, et Eesti NSV on tööliste ja talupoegade sotsialistlik riik. Nii polnud üllatus, et tööliklassi osatähtsuse tõstmiseks ühiskonnas alustati sotsialistliku sektori loomist majanduses tööstusest. Esimeseks tähtsaks sammuks oli tootmisvahendite eraomanduse kaotamine. 23. juulil 1940 võttis Riigivolikogu vastu "Deklaratsiooni pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta", mis kuulutas kõik pangad, suurtööstusettevõtted, kaevandused ja transpordiettevõtted koos nende varadega kogu rahva (= riigi) omandiks.

Väljendades veendumust, et natsionaliseerimise otsus vastab täielikult rahva ja riigi huvidele, kutsus Riigivolikogu kõiki töölisi ja teenistujaid üles pidama revolutsioonilist distsipliini ning töötama ennastsalgavalt uue korra lõplikuks võiduks.⁶

Valitsus tegi natsionaliseerimise korraldamise ülesandeks Majandusministeeriumile, kes "Natsionaliseerimise korraldamise seadusega"⁷ määrati riigistatud ettevõtete ja nende varade valitsejaks. Natsionaliseerimist asus juhtima 25. juulil 1940 Majandusministeeriumi juurde moodustatud Natsionaliseerimise Peakomitee koosseisus Oskar Sepre (esimees), Arnold Veimer, Richard Mahl, Viktor Udam, Nadežda Tihhanova, Voldemar Erit, Alfred Maasing, Lazar Vseviov, Erna Keerdo ja Hendrik Allik.⁸

Eesti elanikkonna enamusele olid sotsialismi põhimõtted võõrad ning vastuvõetamatud. Võimuorganitele polnud see teadmata ning nad võtsid uute printsiipide juurutamiseks majanduses appi karmi seaduse. 25. juulil 1940, päev enne natsionaliseeritavate tööstusettevõtete esimese nimekirja avalikustamist, pandi presidendi dekreedina maksma "Majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seadus"⁹, mille abil loodeti tagada natsionaliseerimise edukas kulg. Seletuskirjast seaduseelnõu juurde¹⁰ selgub, et seaduseelnõu ajendas välja töötama Eesti elanikkonna puudulik arusaamine uue valitsuse majandusreformidest, mis taotlesid Eesti majanduselu ummikust väljatoomist ja kogu töötava rahva heaolu tõstmist. Selle asemel et reformidele kaasa aidata, tegutsesid mitmed ringkonnad, eelkõige majandusringkonnad teadlikult reformide vastu, likvideerides ettevõtteid, hävitades varasid, rikkudes tahtlikult tootmisvahendeid ning külvates paanikat rahva hulgas. Seaduseelnõu autorid Majandusministeeriumist lootsid

⁴ RT 1940, 111, 1117.

⁵ Samas.

⁶ RT 1940, 77, 745.

⁷ RT 1940, 89, 870.

⁸ Rahva Hääli, 1940, 27. juuli.

⁹ RT 1940, 80, 767.

¹⁰ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. 969, n. 1, s. 616, l. 207–208.

riiki ja rahvamajandust ohustavat tegevust vältida karmide abinõude rakendamiseks.

Seadus määratles majanduslikku sabotaaži kui tahtlikku tegevust, mis on suunatud riigi ja rahvamajanduse huvide kahjustamisele. Majanduslikuks sabotaažiks peeti töö või tegevuse katkestamist ettevõttes, ülesannete hooletut täitmist, majanduse alal kehtivate seaduste, määruste ning korralduste eiramist, tootmisvahendite, tooraine ja toodete tahtlikku rikkumist või hävitamist, ettevõtte osalist või täielikku likvideerimist. Saboteerijaid võis kriminaalvastutusele võtta ning karistada kuni kolmeaastase vabaduskaotusega koos vara konfiskeerimisega.

26. juulil avaldati valitsuse kinnitatud natsionaliseeritavate ettevõtete ja pankade esimene nimekiri, millesse oli lülitatud 103 pank ja 487 suurtööstusettevõtet (20 ja enama töölisega ettevõtet).¹¹ Nimetatud olid Eesti Vabariigi tööstuses võtmespositsioonil olnud ettevõtted Balti Puuvilla Kudumise ja Ketramise Vabrik, Kreenholmi Manufaktuur, Narva Linaketramise Manufaktuur, Narva Kalevi Manufaktuur, tekstiilivabrik Rauaniit, Port Kunda tsemenditehas, A. M. Lutheri Mehhaaniline Puutööstus, Fr. Krulli ja Ilmarise masinatehased, Volta Tehased ja teised. Enamikus nimekirjas seisnud vabrikutes ja tehastes õnnestus aktiivsematest töölis- ja parteitegelastest moodustatud kohalik natsionaliseerimiskomiteel võtta juba sama päeva õhtuks oma kontrolli alla varad, dokumendid ja asjaajamine.¹² Komitee ülesanne oli koostada akt ettevõtte natsionaliseerimise kohta, võtta üle ettevõtte aktivad ja passivad bilansi alusel ning koostada üksikasjalik aruanne ülevõetavate varade kohta.¹³ Tehase või vabriku kohalik natsionaliseerimiskomitee tegutses majandusministri määratud komissari juhtimisel. Viimase esmaülesandeks oli koostöös ettevõtte seniste juhtivate organitega (nõukogu, juhatus, revisjonikomisjon) tagada häireteta tootmistegevus kuni ettevõtte lõpliku ülevõtmiseni, s.o. üleminekubilansi ja ülevõetud varade kohta koostatud aruande allakirjutamiseni ning kinnitamiseni. Pärast seda lasus kuni direktori ametisse määramiseni kogu vastutus ettevõtte normaalse funktsioneerimise eest natsionaliseerimiskomiteel ja tema esimehel – komissaril.¹⁴ Riigile ei läinud üle mitte ainult tööstusettevõtete tootmis- ja abihooned, varad, aktsiad ning osatähed, vaid ka ettevõtte kohustused, sealhulgas võlakohustused. Natsionaliseeritud tööstusettevõtete komissaride tegevuse koordineerimiseks moodustati Majandusministeeriumi juurde 31. juulil 1940 Tööstuste Juhtimise Komitee eesotsas Arnold Veimeriga. Komiteesse kuulusid veel Richard Mahl, Voldemar Erit, Rudolf Sõrmus ja Alfred Maasing.¹⁵

Seoses natsionaliseerimise lisanimekirjade kinnitamisega augusti algul kerkis päevakorda riigikapitali osalusega aktsiaseltside ja osäühingute natsionaliseerimise küsimus, sest Majandusministeerium pidas ebaloomulikuks, et

¹¹ Vt. RT 1940, 81, 771; 82, 779.

¹² Rahva Hääl, 1940, 27. juuli.

¹³ RT 1940, 89, 870.

¹⁴ Samas.

¹⁵ RT Lisa 1940, 69, 2181.

riigikapitaliga ettevõtte tegutseb põhikirjaliselt kui eraettevõtte.¹⁶ 1940. aasta 5. augusti seadusega¹⁷ kuulutati riigi omandiks kõik osäühingud ja aktsiaseltsid, kelle aktsiatest või osatähtedest vähemalt pool oli riigi valduses. Selle seaduse alusel riigistati 8. augustil 1940 Eesti Metsa ja Tselluloosi Aktsiaühing, aktsiaseltsid Esimene Eesti Põlevkivitööstus, Eesti Turbatööstused, Eesti Fosforiit, Telliskivi Tehased, Vaguni- ja Masinatehased "Eesti Dvigatel", Elektrikeskus, Eesti Metsatööstus ja Virumaa Elekter, osäühisused Tallinna Külkhoone ja Kodukäsitöö ning kaubandusühing Ehituskivi.¹⁸ Kõigi natsionaliseeritud ettevõtete aktsiad ja osatähed tuli nende omanikel Majandusministeeriumile üle anda 15. augustiks 1940.¹⁹

Samal ajal töötati Majandusministeeriumis välja "Riigi ja natsionaliseeritud ettevõtete aktsionäride ning osanike vahekordade korraldamise seaduse" eelnõu²⁰, mis esitati 17. augustil 1940 valitsusele arutamiseks. Seaduseelnõu nägi ette endistele omanikele kompensatsiooni maksmist vastavalt aktsiate ja osatähtede väärtusele. Viimane pidi kujunema ettevõtte varandusliku seisuhindamise tulemusel. Hindamiseks kavatseti luua Majandusministeeriumi, Eesti Ametiühingute Keskliidu ja Pikalaenu Panga esindajaist koosnev komisjon. Kooperatiivide ja riigikapitali osalusega ettevõtete aktsiate ja osatähtede kompenseerimine pidi aga toimuma nominaalväärtuses. Siiski ei tohtinud ühele isikule makstav summa ületada 10 000 Eesti krooni. Miks just selline summa oli seatud ülempiiriks, selgub majandusminister J. Narma kirjust 19. augustist 1940 EK(b)P Keskkomiteele. Selles palus ta partei seisukohta "kaugeleulatava tähtsusega" seaduseelnõu suhtes. Kirjas märgiti, et kompensatsiooni 10 000 krooni suurune ülemmäär on "ausa tööga kogutud kapitali piiriks".²¹ Et aktsionäride hulgas oli arvukalt palgatöötajast väikeaktsionäre, kellel oli ükskaks aktsiat või osatähte, pidas majandusminister ilmselt poliitiliselt targaks näidata üles hoolitsust töötava rahva suhtes ning kompenseerida neile aktsiad ja osatähed, "et nad ei kaotaks oma tööga kogutud vara".²² Eelnõu jäigi eelnõuks, sest oletatavasti ei andnud partei sellele oma heakskiitu.

1940. aasta augusti lõpuks oli pankade, transpordi-, kaubandus- ning suurtööstusettevõtete natsionaliseerimine põhiosas lõpule viidud. Seoses sellega likvideeris ENSV Rahvakomissaride Nõukogu oma otsusega 4. septembrist 1940 Natsionaliseerimise Peakomitee ning pani viimase ülesanded ja õigused tööstuse natsionaliseerimise jätkamiseks kahele natsionaliseerimiskomisjonile. Esimene neist loodi Kergetööstuse Rahvakomissariaadi ja teine Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi juurde.²³ Natsionaliseerimise lõpuleviimise kõrval tuli

¹⁶ ERA, f. 969, n. 1, s. 616, l. 576.

¹⁷ RT 1940, 93, 918.

¹⁸ RT 1940, 98, 966–967.

¹⁹ RT 1940, 93, 925; 96, 951.

²⁰ ERA, f. 969, n. 1, s. 616, l. 381–382.

²¹ Samas, l. 385.

²² Samas, l. 386.

²³ Eesti NSV Teataja (ENSV T) 1940, 4, 34.

komisjonidel välja töötada juhendid natsionaliseerimisaruande koostamiseks ja teha ettepanekuid riigistatud ettevõtete allutamise kohta ühele või teisele rahvakomissariaadile. 9. septembril 1940 lõpetas oma tegevuse ka Tööstuse Juhtimise Komitee.

TÖÖSTUSE SOTSIALISTLIKU JUHTIMISSÜSTEEMI KIJUNEMINE

Tööstuse juhtimiseks ja järelevalveks loodi likvideeritud Majandusministeeriumi asemele esialgu kaks rahvakomissariaati – ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaat ja ENSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaat. Esimene neist oli vabariikliku-liidulise, teine vabariikliku tähtsusega. Rahvakomissariaatide ülesanne oli allasutuste valitsemine; tootmisharude arenguplaanide koostamine; valitsuse poolt kinnitatud plaanide täitmise, ettevõtete tehnilise ja materiaalse varustamise, toodangu turustamise, töö organiseerimise, töötasu normeerimise ning ehitus- ja finantstegevuse juhtimine; stahhaanovliku liikumise arendamine; ettevõtete bilansside ja aruannete kinnitamine.²⁴

Mõlema rahvakomissariaadi formeerimine algas 25. augustil 1940, kui kergetööstuse rahvakomissariiks määrati Arnold Veimer ja kohaliku tööstuse rahvakomissariiks Johannes Sauer.²⁵ Tootmisharude juhtimiseks loodi rahvakomissariaatide koosseisus peavalitsused. Nii tegutses Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadis viis (puidu-, metalli- ja ehitustööstuse; tekstiili- ja segatööstuse; toidu- ja maitseainetööstuse; kalatööstuse; käsitööstuslike artellide) ja Kergetööstuse Rahvakomissariaadis seitse (tekstiilitööstuse; metallitööstuse; mäe- ja küttetööstuse; puidutööstuse; ehitusmaterjalide ja ehitustööstuse; polügraafiatööstuse; segatööstuse) peavalitsust. 16. septembril 1940 anti valitsuse otsusega Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi alluvusse 206 tööstusettevõtet (villavabrik Estonia, N. Tesloni villa- ja vatitööstus, M. Jänese rätsepatöökoda, Esimene Eesti Kroomnaha Vabrik, J. Pragi & Co kristallitööstus, Ch. Rotermanni leivavabrik, kompektivabrik Progress, Bliebernichti õlletahas, Esimene Eesti Parketitööstus jt.) ja Kergetööstuse Rahvakomissariaadi alluvusse 392 tööstusettevõtet (silikaatkivitehased Kvarts ja Silikaat, Port Kunda tsemendivabrik, Esimene Eesti Põlevkivitööstus, Tartu telefonivabrik, raadiotehased RET ja Standard-Raadio, masinatehased Ilmarine ja Punane Krull, paberivabrik Koil, Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik, Kreenholmi Manufaktuur jt.).²⁶ Ettevõtte alluvussuhte määramisel lähtuti printsibist koondada kõik kohaliku tähtsusega, ENSV siseturule tootvad ettevõtted Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi valitsemisalasse ja ülejäänud nn. vabariikliku-liidulise tähtsusega ettevõtted, mille toodang läks üleliidulisele turule, Kergetööstuse Rahva-

²⁴ ENSV T 1940, 46, 528; 60, 741.

²⁵ ENSV T 1940, 1, 3.

²⁶ ENSV T 1940, 10, 102–103.

komissariaadi valitsemisalasse. Nii kujunes välja üsna juhitamatu süsteem, kus osa mõne tööstusharu ettevõtteid allus Kohaliku Tööstuse, teine osa Kergetööstuse Rahvakomissariaadile. Mitmete küsimuste lahendamist raskendasid rahvakomissariaatide omavahelised arusaamatused, pinged ja vaidlused. Olu-korda püüti parandada vabrikute ja tehaste alluvussuhete muutmisega. Tööstus-ettevõtete ümbertõstmine ühe rahvakomissariaadi valitsemisalast teise muutus lausa igapäevaseks.

Rahvakomissariaatide struktuuris oli tootmistegevuse seisukohalt oluline tähtsus varustus-turustusosakondadel, kes pidid tööstusettevõtteid varustama vajaliku toormega ja seadmetega ning korraldama valmistoodangu turustamist. Ajavahemikul september 1940 kuni juuni 1941 reorganiseeriti neid osakondi korduvalt mõlemas rahvakomissariaadis. Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi varustus-turustusosakonna baasil moodustati 1940. aasta detsembris isemajandav varustus-turustuskontor, mis 1941. aasta aprillis reorganiseeriti omakorda Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi Varustamise-turustamise Peavalitsuseks.²⁷ Kergetööstuse Rahvakomissariaat püüdis rohkem järgida vastava üleliidulise rahvakomissariaadi malli. 1940. aasta oktoobris loodi rahvakomissariaadi senise varustus-turustusosakonna baasil turustusosakond ja varustuspeavalitsus. Ettevõtete varustamiseks välismaise toorme, masinate ja seadmetega moodustati aga varustuskontor.²⁸

Osa tööstustoodangust müüdi siseturul turustuskeskuste kaudu. Nii tegelesid tekstiilikaupade hulгимүүгига kaks müügikeskust: aktsiaselts Kreenbalt kangas-kaupade, samuti linade, rättide, tekkide, vaipade, lõnga, niidi ja vati hulгимүүгига ning Eesti Tarvitajate Ühisuste Keskühisus (ETK) pudu- ning trikootoodete, pitsi, paela, nõöri, kalavõrgu ja vildi hulгимүүгига. Kõik natsionaliseeritud tekstiiliettevõtted olid kohustatud oma senised müügivõrgud likvideerima ning müüma toodangut kehtestatud hinnakirja alusel nende kahe müügikeskuse kaudu. Ettevõttel ei olnud võimalik toodangut realiseerida suvalises koguses, vaid ta pidi seda tegema müügikeskuse esitatud tellimuste ulatuses, mis omakorda tuginesid rahvakomissariaadi kinnitatud poolaastakavale.²⁹ Ehitusmaterjali tootvate ettevõtete toodangu turustamiseks ning ehitusorganisatsioonide varustamiseks ehitusmaterjaliga loodi endise riigiettevõtte Ehituskivi baasil Ehitusmaterjali Turustamise Keskus. 1941. aasta aprillis reorganiseeriti keskus ENSV Riiklikuks Ehitusmaterjalide Turustus-Varustuskontoriks, mis allus Kergetööstuse Rahvakomissariaadi Ehitusmaterjalide Tööstuse Peavalitsusele.³⁰

Üsna pea hakkas uus varustus-turustussüsteem ilmutama negatiivseid jooni. Ekspordi suurendamine ja massiline tarbekaupade kokkuostmine 1940. aasta juunis-juulis Eestisse saabunud Nõukogude väekontingendi, arvukate

²⁷ ENSV T 1941, 48, 714.

²⁸ ENSV T 1940, 22, 258, 260; 26, 298.

²⁹ ENSV T 1940, 3, 28.

³⁰ ENSV T 1940, 22, 257; 1941, 44, 687.

ametnike ning nende pereliikmete poolt põhjustasid 1940. aasta sügisel tarbekaupade ja toiduainete defitsiidi Eestis. Reorganiseerimise (vanade süsteemide lõhkumise ja uue ülesehitamise) järgus olev tööstus ei suutnud toiduainete ja tarbekaupade järsult kasvanud nõudlust rahuldada. Olukord oli niivõrd tõsine, et valitsuse määrusega 2. oktoobrist³¹ normiti kaubamüük ühe isiku kohta. Kaubanduse Rahvakomissariaati ja miilitsaorganeid kohustati kontrollima kaubanduses kehtivatest eeskirjadest kinnipidamist, et vältida kaupade kokkuostu ja edasimüümist spekulatiivsete hindadega. Vastavalt kaubanduse rahvakomissari Hendrik Alliku käskkirjale võis ühele isikule korraga müüa võid ja makarone ning küpsiseid 500 g, viljakohvi 400 g, oakohvi 200 g, kakaod 100 g ja teed 50 g, tangu või kruupe 1 kg, nisupüüli 2 kg, konserve 1 karp, seepi 1 tükk, villast või poolvillast riiet mantli, ülikonna, kostüümi või kleidi jagu ehk mantel, kostüüm, ülikond või kleit, 1 villane või poolvillane vaip ja nahkjalanõusid 1 paar. Müüdüd tööstuskaup, müügi kuupäev, müügikoha aadress ja müüja nimi tuli märkida ostja isikutunnistuse viimasele lehele tindi või keemilise pliiatsiga. Samasugune kord kehtis ka rohkem kui 20 krooni maksvate trikotaažist, villasest ja siidist esemete kohta.³²

Valitsuse ja partei keskkomitee ühismäärusega 27. novembrist 1940 moodustati komisjon, kelle ülesandeks oli põhjalikult tutvuda olukorraga elanikkonna masstarbekaupadega varustamise alal ning välja töötada abinõud varustamise parandamiseks. Komisjoni seisukohti ja ettepanekuid arutati 4. detsembril Majandusnõukogu³³ koosolekul, kus nenditi raskusi linnade varustamisel eelkõige toiduainetega: nisu, puuvilja, piima, lihatoodete ja rasvaga. Olukorra normaliseerimiseks tegi komisjon ettepaneku forsseerida seakasvatust ning tsentraliseerida sõjaväeosade varustamine sealihaga ja rasvaga. Piima ja kanamunade defitsiitsuse pani komisjon turustusorganisatsiooni puuduste arvele. Jahu nappust poodides seletas ta pakkematerjali – jahukottide puudumisega, vorsti vajakut soolte puudujäägiga, kalakonservide defitsiitsust kala vähesusega, mis omakorda oli põhjustatud kalapüügi organiseerimatusest, püügirajooni piiramisest ja püüniste ebapiisavusest. Komisjoni arvates olid paljud kaubad, nagu vatt, vatiin, villane riie, linatooted (riie, vaheriie, käterätid, päevatekid jms.), sukad, sokid, pesu, galanteriikaubad (kindad, sallid), niit, nahk- ja kummijalatsid ja muud kaubad muutunud defitsiitseks ostubuumi tõttu. Olukorra parandamiseks tegi komisjon kaks ettepanekut: lõpetada defitsiitsete kaupade eksport ja piirata tunduvalt või lõpetada hoopis kaupade müük NSV Liidu kohapealsetele asutustele kaubandusvõrgust.³⁴ Viimast ettepanekut arvesse võttes

³¹ ENSV T 1940, 17, 189.

³² ENSV T 1940, 19, 217.

³³ Majandusnõukogu tegutses ENSV Rahvakomissaride Nõukogu juures oktoobrist 1940 kuni maini 1941. Esimeheks oli ENSV RKN esimees Johannes Lauristin. Majandusnõukogu pidi läbi vaatama rahvamajanduse aasta- ja kvartaliplaanid ning esitama need valitsusele kinnitamiseks, kinnitama ehitusmaterjalide, materiaal-tehniliste seadmete, samuti masskaupade varustusplaanid, kehtestama hindu ja lahendama töö- ja töötasuküsimusi.

³⁴ ERA, f. R-973, n. 1, s. 115, l. 1–11.

keelatiigi kaubanduse rahvakomissari 1941. aasta 30. aprilli käskkirjaga nr. 175 müüa jaekaubandusvõrgust asutustele, organisatsioonidele ja ettevõtetele villast ja siidriiet, päevatekke, padjapiüüre, aknakardinaid, pearätte, kleidi-, pluusi- ja särgiriiet, pesu, valmisriideid, jalanõusid, linoleumi, mööblit (v.a. kontori-mööbel), mootor- ja jalgrattaid ning teisi tarbekaupu.³⁵

Kaubadefitsiidi tekkimist põhjustasid ka häired ettevõtete varustamises toorme, abimaterjalide, seadmete ja nende varuosadega. Varustamisprobleem kerkis üles juba 1939. aasta sügisel, kui seoses Teise maailmasõja puhkemisega katkes normaalne kaubavahetus riikide vahel. Nõukogude võimu kehtestamisega halvenes olukord veelgi, sest senised süsteemid lõhuti, nende asemele loodud uued olid keerulised ja kohmakad ega toiminud tihti. Eesti peamisteks kaubanduspartneriteks olid nii 1920. kui ka 1930. aastatel Saksamaa ja Inglismaa, kaubavahetus NSV Liiduga oli tagasihoidlik. Aastail 1936–1939 moodustas NSV Liidu osa Eesti väljaveos 3–5% ning sisseveos 5–6%.³⁶ Pärast nõukogude võimu kehtestamist Eestis vähenes kiiresti lääneriikide osakaal väliskaubanduses. Eriti dramaatiliselt langes kaubavahetus Inglismaaga. Kui 1939. aastal moodustas Inglismaa osatähtsus Eesti sisseveos 16% ja väljaveos 26%, siis 1940. aastal olid vastavad näitajad 1,3 ja 0,4%.³⁷ Kuigi kaubavahetus Saksamaaga näitas 1940. aastal samuti langustendentsi, säilistas Saksamaa küllalt tähtsa osa ENSV väliskaubanduses – sisseveos 35% ja väljaveos 31%. Samal ajal tõusis hüppeliselt kaubavahetus NSV Liidu teiste liiduvabariikidega. 1940. aasta lõpuks suurenes nende osakaal ENSV sisseveos 41%-ni ja väljaveos 50%-ni.³⁸

Väliskaubanduse orientatsiooni muutusele aitas tublisti kaasa 25. augustil 1940 jõustunud "Väliskaubanduse ümberkorraldamise seadus"³⁹, millega likvideeriti Välisministeeriumi väliskaubanduse osakond ning ENSV väliskaubandus anti NSV Liidu Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi pädevusse. Tema esimeseks volinikuks ENSV valitsuse juures määrati P. E. Krasnov, kes muude küsimuste lahendamise kõrval jälgis rangelt, et ENSV tööstuse vajadused tooraine, abiainetes ja kütuse järele rahuldatakse vastava impordiga NSV Liidu teistest vabariikidest. Seda enam, et 10. detsembrist pandi ENSV-s kehtima NSV Liidu tollitariif, mis vabastas teistest liiduvabariikidest Eestisse sisseveetud kaubad tollimaksust.⁴⁰ 1940. aasta detsembris koostatud ülevaates ENSV väliskaubanduse kohta soovitas Krasnov ENSV rahvakomissariaatidel, tööstusettevõtetele ja kaubandusorganisatsioonidel senisest kriitilisemalt suhtuda impordi lääneriikidest, alustada võimalikult kiiresti vastavate kaupade tootmist Eestis ning kasutada rohkem teiste liiduvabariikide kaupu ja seadmeid. Ta polnud

³⁵ ENSV T 1941, 53, 840.

³⁶ Eesti majandus 1938. a. Eesti Panga aastaraamat. Tallinn, 1939, 120; Eesti kroonika 1939. Tartu, 1940, 53.

³⁷ ERA, f. R-10, n. 1, s. 280, l. 6.

³⁸ Samas.

³⁹ RT 1940, 110, 116.

⁴⁰ ENSV T 1940, 68, 913.

rahal, et Eesti ettevõtted eelistasid viimastele lääneriikide tooret ja kaupu. Volinikule jäi mõistetamatuks, miks Eesti kinotööstus pidas paremaks Saksa filmilinti, kuigi NSVL oli toodetava filmilindi metraažilt esimeste hulgas maailmas ja Nõukogude filmilindile oli jäädvustatud suurepäraseid filme, või miks tehas Punane Krull nõudis katelde ehitamiseks Saksa šamottkive, samal ajal kui NSV Liidust oli võimalik saada mis tahes kuju ja mõõtmetega kive, või miks Eesti energiatööstus eelistas lääne päritoluga transformaatoreid Nõukogude omadele.⁴¹

Vajalike toorme ja abimaterjalide ning seadmete hangete suurendamine Eesti tööstuse jaoks Nõukogude vabariikidest tõi kaasa mitmeid probleeme. Vähesest säilinud kirjavahetusest tööstusettevõtete ja EK(b)P KK vahel selgub, et tihti saabusid tarned kohale suure hilinemisega, tellitust väiksemas koguses või jäid hoopis saabumata ning olid madala kvaliteediga. V. Kingissepa nimelise paberija tselluloositehase parteisekretär esines 2. jaanuaril 1941 EK(b)P büroo istungil aruandega tehase töö kohta ja seostas tehase tselluloositoodangu langust alates 1940. aasta novembrist Blevenski tehase (NSVL) väävli kasutuselevõtuga senise hea kvaliteediga Ameerika väävli asemel. Blevenski väävel osutus ebakvaliteetseks tuha, seleeni ja arseeni suure sisalduse tõttu ning takistas normaalset tootmisprotsessi.⁴² Ühendatud põllutööriistade tehaste Võit ja J. Ratnik direktor kurtis 1941. aasta veebruaris pleki, naelte, poltide, traadi, elektritarvete ja muu seesuguse puuduse üle, mis pidurdas tootmistegevust. Kuigi ettevõtte oli tellimused esitanud õigeaegselt, olid materjalid tulemata jäänud. Oma ettekandes partei keskkomiteele kirjutas direktor: "Samuti olen käinud Tallinnas materjali hankimas – saadetakse ühe juurest teise juurde ja lõpptulemus on ikkagi – mitte midagi selgust."⁴³

Viimases hädas pöördusid tööstusettevõtted partei keskkomitee poole abi saamiseks. Nii läkitas 24. veebruaril 1941 EK(b)P KK sekretär Nikolai Karotamm ÜK(b)P KK-le telegrammi, milles palus astuda samme, et Eesti tikuvabrikud, keda ähvardas kemikaalide puuduse tõttu seismajäämine, saaksid tellitud kemikaalid Leningradi tehastest kätte.⁴⁴ EK(b)P KK uus sekretär Karl Säre pöördus 3. aprillil 1941 ÜK(b)P KK sekretäri Georgi Malenkovi poole palvega aidata kaasa, et täidetak ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi 1941. aasta esimese kvartali tellimus saada tekstiilivabrikutele värve, kemikaale ja muid materjale. Et korduvatele meeldetuletustele vaatamata oli tellitud materjali kogusest – 54 123 tonnist – saabunud Eestisse vaid 28 tonni, seisid laod viimistlemata poolfabrikaate täis, osa tekstiiliettevõtteid oli aga sunnitud tootmistegevuse ajutiselt lõpetama.⁴⁵

⁴¹ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f. 1, n. 1, s. 224, l. 32–33.

⁴² ERAF, f. 1, n. 4, s. 61, l. 85.

⁴³ ERAF, f. 1, n. 1, Majandus, l. 13 (Ühendatud põllutööriistade tehaste Võit ja J. Ratnik direktori aruanne ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadile 4. veebruarist 1941).

⁴⁴ ERAF, f. 1, n. 1, Majandus, l. 57 (N. Karotamme telegramm 24. veebruarist 1941 ÜK(b)P KK-le).

⁴⁵ ERAF, f. 1, n. 1, Majandus, l. 117 (K. Säre kiri 3. aprillist 1941 ÜK(b)P KK sekretäreile sm. Malenkovile).

1941. aasta aprillis loodi ENSV tööstuse juhtimiseks veel üks rahvakomissariaat – vabariikliku-liidulise tähtsusega Toiduainetetööstuse Rahvakomissariaat. Selle tõttu toimusid Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadis ja Kergetööstuse Rahvakomissariaadis radikaalsed struktuurimuutused. Osa peavalitsusi likvideeriti, nende asemele moodustati trustid ja kontorid. Kõigi kolme tööstusliku rahvakomissariaadi struktuur viidi vastavusse NSV Liidu selle ala rahvakomissariaatide omaga.

Täiesti ümber kujundati juhtimissüsteem ka tööstusettevõtte tasandil. Eesti Vabariigis oli enamik tööstusettevõtteid kuulunud aktsiaseltsidele või osahingutele ning nende juhtimisorganid koosnesid nõukogust, juhatusest ja revisjonikomisjonist. Pärast ettevõtte natsionaliseerimist asendati need juhtimisorganid ainuisikulise juhtimisega. Rahvakomissarid määrasid esimesed direktorid ametisse 1940. aasta lõpul. Enamasti olid nad pärit tööliste hulgast. Nii määrati tekstiilivabriku Kommunaar (endine O. Kilgase trikootööstus) direktoriks selle vabriku tööline Magnus Mälk. Saku õlletehast asus juhtima varem leivavedajana töötanud Jaan Mägestik, J. Lorupi klaasivabrikut varem raudteel töötanud Voldemar Pulver, "Keila" vabrikut Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabriku tööline Valentin Matin, A. M. Lutheri vabrikut sama ettevõtte tööline Artur Veebermann, V. Kingissepa nimelist paberi- ja tselluloosivabrikut sama ettevõtte tööline Sergei Loor jne.⁴⁶ Kergetööstuse rahvakomissar kinnitas oma 31. oktoobri 1940. aasta kirjas EK(b)P KK-le, et komissariaadi alluvuses olevate käitiste direktorid ja teised juhtivtöötajad on ametisse määratud ametiühingu ning klassiteadlike tööliste soovitusel ja kommunistliku partei heakskiidul. Seda joont, et juhtivatele kohtadele määratakse "töölised-lööklased", jälgitakse ka tulevikus.⁴⁷ Nii oli direktori nimetamisel määravaks klassiteadlikkus, mitte vastavate juhtimiskogemuste, teadmiste ja hariduse olemasolu. Seega järgiti Eestis Nõukogude Venemaa 1917.–1918. aasta malli, ilma et oleks ajaloost midagi õpitud. Ometi tunnistas Venemaa partei juhtkond sellise poliitika ebaõnnestumist juba 1918. aasta lõpul.

HINNAPOLIITIKA

Tööstustoodangu turustamisel kerkis teravalt päevakorda hinnaküsimus. Majandusministri 29. juuni 1940. aasta määrusega külmutati tööstussaaduste hinnad 15. juuni 1940. aasta tasemele. Tööstusettevõtteid ja kaubandusorganisatsioone, kes olid hindu reguleerinud pärast nimetatud kuupäeva, kohustati neid tagasi viima 15. juuni tasemele.⁴⁸ See oli esimene samm Eesti tööstustoodete hindade lähendamiseks teiste liiduvabariikide omadele.

⁴⁶ ERAF, f. 1, n. 4, s. 43, l. 89.

⁴⁷ Samas, l. 90.

⁴⁸ RT 1940, 57, 513.

Hindade nivelleerimisprotsess osutus arvatust palju keerukamaks. Probleemi lahendamisel pandi suuri lootusi Nõukogude rahasüsteemi kehtestamisele Eestis. Üleminekuetapina kavandati Nõukogude valuuta käibelelaskmist Eesti krooni kõrvale. EK(b)P KK tegi jõupingutusi, et nõukogude propagandasina abil Eesti rahvast selleks ette valmistada. Keskkomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juurde moodustati redaktsioonigrupp ning töötati välja ürituste plaan agitatsiooni ja selgitustöö läbiviimiseks elanikkonna seas. Selle grupi ülesandeks oli ette valmistada, toimetada ja avaldada enne 16. novembrit 1940 suurtes päevalehtedes juhtkirju ja esiküljeartikleid, mis paljastavad Nõukogude-vastaseid elemente ja spekulantide gruppe, Eesti Vabariigi kodanliku valitsuse oskamatus ja saamatust lahendada finantsküsimumi ning toovad esile nõukogude võimu saavutusi elanike elu- ja töötingimuste parandamisel. Pärast 16. novembrit tuli avaldada artikleid Nõukogude valuuta tugevusest ja stabiilsusest, Nõukogude valitsuse targast hinnapoliitikast, palgatõusust, tasuta arstiabist ja suurepärasest Nõukogude sotsiaalkindlustussüsteemist, kaubakäibe suurendamise ülesannetest ENSV-s ja muust.⁴⁹

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega lasti 25. novembril Eesti krooni kõrvale käibele Nõukogude valuuta kursiga 1 kroon = 1.25 rubla ning kehtestati tööstuskaupade ja tööstuslikult töödeldud toiduainete üleliiduline hinnakiri.⁵⁰ ENSV valitsuse kompetentsi jäi hindade määramine neile Eestis toodetud kaupadele, mis ei esinenud üleliidulises kaubanomenklatuuris.

ENSV Kaubanduse Rahvakomissariaat üllitas eelnimetatud määruse alusel 11 jaemüügi hinnakirja. Peagi selgus, et need ei hõlma kõiki kaubaliike ning osa tooteid on mitmes nimekirjas erineva hinnaga. Kõige enam valmistas valitsusele peavalu, et mõned hinnad olid endiselt kõrgemad NSV Liidu keskmisest hinnatasemest. Nii näiteks maksid sukad-sokid Eestis keskmiselt 7, niidirull 1.25 ning villase riide meeter 110 rubla, teistes liiduvabariikides aga vastavalt 3.12, 0.45 ja 60 rubla.⁵¹ Rahvakomissaride Nõukogu esimehe J. Lauristini arvates oli suhteliselt kõrge hinnatase Eestis põhjustatud tööstustoodangu kõrgest omahinnast ning ettevõtete ahnitsemisest. Negatiivse eeskujuna märkis ta ära Lutheri vabriku, kes oli ahnitsemise eesmärgil esitanud kirjutuslaua hinnakalkulatsiooniks 945 rubla asemel 544 rubla asemel. Samal ajal polnud ta rahul ka Ilmarise tehases valmistatud kirveste hinnaga – 19 rubla tükk. Nõukogude Liidu teistest vabariikidest Eestisse veetud kirveste hind oli 2 rubla 87 kopikat tükk.⁵²

Nõukogude hinnapoliitika tekitas ettevõtetele tõsiseid probleeme. Tööstustoodete käsu korras kehtestatud hinnad olid väga madalad, nad ei katnud tootmiskulusid ning tagajärjeks oli olukord, kus ettevõtted olid sunnitud toodangut müüma alla omahinna. Nii sai Rotermanni jahuveski ajavahemikul

⁴⁹ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1, l. 73.

⁵⁰ ENSV T 1940, 53, 622. Eesti kroon kõrvaldati käibelt 25. märtsil 1941.

⁵¹ ERA, f. R-1, n. 1, s. 427, l. 15.

⁵² Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis. Tallinn, 1946, 131.

25. novembrist kuni 29. detsembrini 1940 oma toodangu müügist kahju ligi 51 000 rbl., Ilmarise AS-i jahuveski aga 25 000 rbl.⁵³ Kuna riik kahjumit ei kompenseerinud, polnud tööstusettevõttele käibevahendeid tootmistegevuse jätkamiseks. Ettevõtete seismajäämise oht kainestas mõnevõrra valitsusorganeid ja sundis neid teadvustama, et sellise hinnapoliitika tagajärjed võivad rahvamajanduse jaoks olla ettearvamatud. Majandusnõukogu istungil 4. jaanuaril 1941 arutati võimalusi, kuidas kompenseerida tööstusele toorainete ja valmiskaupade hinnavahest tekkinud kahju. Pärast pikka arutelu jäid kaalukausile kaks teed: tõsta tööstustoodete müügihinda või luua erifond tööstuse kahjude katmiseks.⁵⁴

24. jaanuaril 1941 arutas EK(b)P KK büroo tööstus- ning toidukaupade hinnaküsimust. Üldiselt tõdeti, et tööstuskaupade hinnad olid Eestis määratud NSV Liidus kehtivate hinnakirjade alusel. Samas tauniti juurdehindlust NSV Liidu teistest liiduvabariikidest sisseveetud jalatsitele ja pearättidele ning välismaistele riidesortidele. Otsustati, et ainult Eestile omaste laiatarbekaupade väljalaske- ja jaemüügihindade, kaubanduslike hinnaalanduste ja juurdehindluste määramiseks luuakse valitsuse juurde alatine hindade komisjon ning hindade järelevalveks Kaubanduse Rahvakomissariaadi juurde riiklik kaubanduse inspeksioon. Rahvakomissariaate kohustati teostama süstemaatilist hindade järelevalvet jaemüügi võrgus ja võtma vastutusele isikud, kes rikuvad nõukogude hinnapoliitikat.⁵⁵

Hindade komisjoni tegevuse alustamisega segadused hindade osas ei lõppenud. Endiselt oli valitsusele probleemiks üleliidulisest keskmisest kõrgem hinnatase Eestis. Hädas oldi hindade reguleerimisega ning uute hindade kehtestamisega, sest informatsioon üleliiduliselt kehtivate toor- ja abimaterjalide ning raudteevedude hindade kohta polnud kättesaadav isegi ENSV RKN plaani-osakonnale, rääkimata tööstusettevõtetest, kellelt nõuti väljalastava toodangu hinnakalkulatsioone. Lahendust nähti keskuse loomises, kes hangiks informatsiooni kõigi hindade kohta ning lahendaks hindadega seotud küsimused.⁵⁶

SOTSIALISTLIK VÕISTLUS

Uue sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise otsustas partei ja valitsus kaasata laiad rahvahulgad teiste liiduvabariikide eeskujul sotsialistliku võistluse (võistlus tööviljakuse tõstmise, toodangu omahinna alandamise ning toor- ja kütteaine kokkuhoiu eest) ja stahhaanovliku liikumise (mitme tööpingi teenindamine) arendamise kaudu. 2. augustil 1940 avaldati Eesti NSV Valitsuse, EK(b)P Keskkomitee ja Ametiühingute Keskliidu ühisotsus töötajate palkade tõstmiseks

⁵³ ERA, f. R-1206, n. 1, s. 12, l. 6.

⁵⁴ Samas.

⁵⁵ ERAF, f. 1, n. 4, s. 61, l. 209–211.

⁵⁶ ERA, f. R-1, n. 1, s. 427, l. 30–31.

20% 1940. aasta 21. juuni palgatasemest. Ühtlasi väljendasid kõik kolm organisatsiooni veendumust, et töölisklass vastab sellele otsusele tööviljakuse tõstmisele, lülitades aktiivselt stahhaanovlikku liikumisse.⁵⁷

Esimene vastukaja tuli Balti puuvillavabriku töolistelt, kes 3. augustil pöördusid kõigi natsionaliseeritud ettevõtete tööliste poole üleskutsega alustada sotsialistlikku võistlust tootlikkuse suurendamiseks, mis on majanduse õitsengu ja tööliste elatusaseme edasise tõusu alus. Ühtlasi tehti ettepanek tähistada stahhaanovliku töö ja sotsialistliku võistlusega Eesti NSV astumist Nõukogude Liidu koosseisu.⁵⁸ Järgnevatel päevadel toimus Tallinna ja teiste piirkondade vabrikutes ja tehastes massiliselt tööliste koosolekuid, kus otsustati üleskutsega ühineda.

Ajalehesõnumitest nähtub, et neil üleskutseil oli "maagiline" mõju tööliste tööviljakusele. Väga lühikese ajaga saavutati silmapaistvaid tulemusi tööviljakuse tõstmisel põlevkivikaevandustes. Võrreldes 1940. aasta juulikuuga suurenes augustis põlevkivitoodang 4,5 tonnilt 4,9–5 tonnini, Kohtla-Järve kaevanduses isegi 5,3 tonnini päevas. Märkimisväärseid tulemusi saadi ka kaevandustööde juures vajalike materjalide, nagu lõhkeainete, tugipostide ja muu kokkuhoiul ning ratsionaalsel kasutamisel.⁵⁹ Kuidas selline kokkuhoid tööohutusele mõjus, pole kahjuks teada. Narva kalevivabriku apretuuriosakonna töölised töötlesid ratsionaalsemate töömeetodite rakendamise tulemusel 12 kanga asemel 22 kangast päevas. Tekstiiliettevõtte Vill trikoo-osakonna tööline Vladimir Borovkin asus kahe telje asemel tööle neljal teljel, suurendades toodangut 130% võrra päevas.⁶⁰ Üheks tööviljakuse tõstmise vormiks oli ratsionaliseerijate liikumine. Nii näiteks suurendas raadiotehase Standard-Raadio tööliste Franz Rosenthal ja Jaan Mägi konstrueeritud nitrolaki poleerimise masin tööjõudlust 268% ja vähendas materjalikulu 65%.⁶¹ Kreenholmi Manufaktuuri toruvedaja Eduard Tolle konstrueeris torude veoks spetsiaalse vankri ning selle abil tegi üksi ära kahe inimese töö.⁶² Tööviljakuse tõstmisega suurenes toodang märkimisväärselt ka paljudes teistes tööstusettevõtetes. Edasisteks töövõitudeks lisas innustust partei keskkomitee ja valitsuse ühisotsus tõsta 1940. aasta 16. septembrist tööstustööliste palka keskmiselt 45%.⁶³

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 23. aastapäeva otsustati tähistada veelgi väärikamate saavutustega. Selleks kutsus M. I. Kalinini nimeline Raudtee Peatehas (kuni 29. augustini 1940 Tallinna Raudtee Peatehased) 4. oktoobril tootlikkuse alal endaga võistleva Tallinna depoo ning Valga ja Mõisaküla raudteetehased.⁶⁴ Balti puuvillavabriku töölised tegid 9. oktoobril ettepaneku

⁵⁷ RT 1940, 90, 904.

⁵⁸ Rahva Hääli, 1940, 4. aug.

⁵⁹ Kommunist, 1940, 21. aug.

⁶⁰ Kommunist, 1940, 22. aug.

⁶¹ ERA, f. R-705, n. 1, s. 20, l. 12.

⁶² ERA, f. R-705, n. 1, s. 21, l. 18.

⁶³ ENSV T 1940, 14, 136.

⁶⁴ Kommunist, 1940, 5. okt.

sotsialistlikuks võistluseks Narva Kreenholmi Manufaktuurile. Kuigi Balti puuvillavabrikus oli toodang pärast ettevõtte natsionaliseerimist suurenenud 30% ning 105 töolist asunud tööle kahe-kolme telje asemel kuuel, taheti väljakutsega saavutada veelgi enam. Vabrik võttis endale järgmised sotsialistlikud kohustused: täita oktoobrikuu tootmisplaani 25. kuupäevaks; suurendada tööstustoodangut 25%; vähendada valmistoodete praaki 2,5%-lt 1%-ni; hoida kokku kütust ja toormaterjali; parandada töödistsipliini, vähendades töölt puudumist ja tööle hilinemist; organiseerida kvalifikatsiooni tõstmise kursusi; tugevdada ratsionaliseerimistööd, et suurendada toodangut ja alandada omahinda; üle minna tööle rohkema arvu masinatega; juurutada eesrindlikke töökogemusi.⁶⁵

EK(b)P Keskkomitee ja Eesti Ametiühingute Keskliit kiitsid 11. oktoobril 1940 oma pöördumises "Kogu Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi töörahvale!" eelnimetatud kahe ettevõtte algatuse alustada sotsialistlikku võistlust Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva auks heaks ning kutsusid kogu töötavat rahvast sellega ühinema: töötama sotsialistlikult, täitma auga oma tööplaane, suurendama tööviljakust, arendama sotsialistlikku tööstust, tõstma sotsialistlikku kultuuri, et jõuda kiires tempos järele teistele suure Nõukogude Liidu vabadele rahvastele ning ehitada üles sotsialistlik ühiskond.⁶⁶ Nii nagu ajalehe Narva Tööline 6. veebruari 1941. aasta numbrist lugeda võib, organiseeriti vastuseks sellele üleskutsele sotsialistlik võistlus 268 ettevõttes, kus kokku töötas 42 310 töolist. Sotsialistliku võistluse võitjateks tulid Põhja Paberi- ja Puupapivabrik, Eesti Kiviõli ning Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik.⁶⁷

1940. aasta detsembris, kui Kreenholmi Manufaktuuri töötajad kutsusid endaga võistlema Läti NSV ja Leedu NSV tekstiilivabrikud tähistamaks töövoitudega ÜK(b)P XVII konverentsi, kandus sotsialistlik võistlus vabariigi piiridest välja. Kreenholmi Manufaktuuri kollektiiv võttis endale sotsialistlikuks kohustuseks õpetada välja 1000 töolist mitmetel kutsealadel, suurendada lõngatoodangut 13% ja riidetoodangut 20% võrra, lõpetada 64 toaga elamu remonditööd ja endise direktori elamu ümberehitamine 120 kohaga lasteaiaks ja -sõimeks.⁶⁸ 1941. aasta aprillis Ivanovo tekstiilikombinaadi ja Narva Kreenholmi Manufaktuuri vahel sõlmitud sotsialistliku võistluse lepinguga kohustus viimane täitma ettevõtte aastaplaani enne tähtaega ning võitlema aktiivselt ÜK(b)P XVII konverentsi otsuste elluviimise eest.⁶⁹

Kõigi töörahva pühade, partei konverentside ja kongresside tähistamine uute töövoitudega ning uute sotsialistlike kohustuste võtmisega sai traditsiooniks. Kuigi ajalehed on täis kirjutisi sotsialistliku võistluse edusammudest, võib valitsuse ja parteijuhtide sõnavõttudest, kus ikka ja jälle juhitakse tähelepanu

⁶⁵ ERA, f. R-705, n. 1, s. 22, l. 40.

⁶⁶ Kommunist, 1940, 11. okt.

⁶⁷ ENSV T 1940, 42, 489.

⁶⁸ Kommunist, 1940, 29. det.

⁶⁹ Narva Tööline, 1941, 24. mai.

stahhaanovliku liikumise kampaanialikkusele ja vajadusele kaasata sotsialistlikku võistlusse rohkem töötavat rahvast, välja lugeda, et suurele osale Eestis elavatest inimestest olid sellised üritused vastuvõetamatud, nad ei mõistnud sotsialistliku võistluse ja stahhaanovliku liikumise olemust ja vajadust.

Pingeline sotsialistlik võistlus ja lööktöö, töötamine mitmel tööpingil ja kangasteljel tähendas sisuliselt töö märkimisväärset intensiivistamist, millega kaasnesid ebasoovitavad kõrvalnähtused. Plaaninäitajate pidev tagaajamine jättis täiesti tagaplaanile kvaliteedi. Tulemuseks oli massiline praaktoodang. Suuremateks praagitootjateks olid tekstiiliettevõtted Punane Estonia, Toffer, 1. Detsember, Juuni Võit, Punane Koit ja teised.⁷⁰ Kvaliteedi halvenemist põhjustasid samuti Nõukogude vabariikidest pärit ebakvaliteetse tooraine kasutuselevõtt ning oskuslike juhtide ja kvalifitseeritud tööliste nappus. Tekstiilitööstuse toodangu kvaliteeti mõjutas ka kergetööstuse rahvakomissari 7. septembri 1940. aasta juhend villa ketramise ja villase riide tootmise korraldamise kohta. See keelas villa kraasimise heideks ja vatiks ning villa ketramise lõngaks puhtal kujul. Vastavalt sordile võis riide villasisaldus ulatuda maksimaalselt 55%-ni.⁷¹ Juhend sündis seetõttu, et villa ei suudetud varuda vajalikus koguses. Olukorda püüti parandada "Müügikohustusliku lambavilla kokkuostu seadlusega" 9. septembrist 1940. Viimane kohustas talupidajaid müüma riigile lambavilla vastavalt talundi tulundusmaa suurusele. Nii pidid Harju-, Järva-, Viru- ja Läänemaa talupidajad müüma riigile lambavilla 160 g tulundusmaa iga hektari kohta aastas, Viljandi-, Saare-, Pärnu- ja Tartumaa talupidajad 180 g ning Valga-, Võru- ja Petserimaa talupidajad 200 g. Vaid alla viie hektari suurused talundid olid vabastatud villa müügikohustusest.⁷²

Partei ja valitsus nägid praaktoodangu taga vaid klassivaenlast – saboteerijat. EK(b)P KK büroo arvas probleemi lahenevat, kui kõik Eesti Vabariigi aegsed ametisolevad meistrid vahetada välja kvalifitseeritud ja poliitiliselt ustavate töölistega. Praaktoodangu väljalaske vähendamiseks tegi keskkomitee ettepaneku käivitada teiste liiduvabariikide eeskujul vabrikutes ja tehastes 1. aprillist toodangu kontrollisüsteem, s.t. luua tehnilise kontrolli osakonnad (TKO), mis jälgiksid karmilt tehnoloogilisest protsessist kinnipidamist. Keskkomitee kohustas vabrikute ja tehaste juhtkondi organiseerima ranget arvestust praagi üle ning praaktoodanguga tekkinud kahjud maha arvestama praagitegija töötasust, partei maakonna- ja linnakomiteesid ning vabrikute ja tehaste parteikomiteesid aga süstemaatiliselt kontrollima ettevõtete poolt väljalastava toodangu kvaliteeti.⁷³

Töö intensiivistamisega kaasnes veel teinegi negatiivne nähtus, nimelt töödistsipliini langus, mis väljendus massilises mõjuva põhjuseta töölt puudumises ja tööle hilinemises ning töölt omavolilises lahkumises enne tööpäeva

⁷⁰ Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis, 130.

⁷¹ ENSV T 1940, 5, 47.

⁷² ENSV T 1940, 6, 52.

⁷³ ERAF, f. 1, n. 4, s. 64, l. 83–84.

lõppu. Nii näiteks ulatus Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadile alluvais käitistes tööluuside arv 1941. aasta veebruaris 800 tööpäevani. Suurimas ettevõttes, Narva Kreenholmi Manufaktuuris, puudus ilma mõjuva põhjuseta 7000-st nimekirjas olevast töölisest 14. aprillil 644, 18. aprillil 805, 29. aprillil 1038, 4. mail 1015 jne. Balti puuvillavabrikus registreeriti märtsis 1794 ja aprillis 2507 tööluusi.⁷⁴

Arutades oma istungil 29. mail 1941 ühe päevakorra punktina nõrka töödistsipliini tööstusettevõtetes, märkis EK(b)P KK büroo, et 10–12% tööliste ilma põhjuseta pidev puudumine töölt takistab normaalset tootmisprotsessi ning plaanitäitmist. Büroo otsustas teha valitsusele ülesandeks viie päeva jooksul töötada välja seaduse "Abinõudest töödistsipliini rikkumiste likvideerimiseks ENSV ettevõtetes ja asutustes" eelnõu NSV Liidu teistes vabariikides kehtivate seaduste eeskujul, kuid pehmemate kohtulike karistusmääradega, jättes ruumi kasvatustööks.⁷⁵

ÜLEMINEK SOTSIALISTLIKULE PLAANIMAJANDUSELE

Üleminek sotsialistlikule plaanimajandusele eeldas esmajoones suurte, sadadesse ja tuhandetesse ulatuva tööliste arvuga vabrikute ja tehaste olemasolu. Eesti Vabariigis tegutses selliseid ettevõtteid vähe. Seetõttu alustatigi 1940. aasta sügisel plaanimajanduse paremaks korraldamiseks, administratiivkulude kokkuhoiuks ja tootmise ratsionaliseerimiseks väiksemate ettevõtete ühendamist suuremateks üksusteks.⁷⁶ Nii liideti Kave kompvektivabrikuga väiksemad šokolaadi- ja kompvektivabrikud Eelis, Endla, Effekt, R. Klauson ja siirupitööstus Ermos ning A. Brandmanni šokolaadi- ja kompvektivabrikuga kompvektivabrik Riola. Tubakatehas Anton & Ko ja paberossikesta tööstus Riina ühendati tubakavabrikuga Laferme; kunstsarvete hased Estoliit, Estosarv ja Merkuur aga Esimese Eesti Kunstsarve Tööstustega. Meleski klaasivabrik liideti J. Lorupi klaasivabrikuga, Põhja Poolitööstus A. M. Lutheri vabrikuga jne.⁷⁷ Tekstiilivabrikuga Kommunaar (end. O. Kilgase trikootööstus) liideti 15. Juuni Võiduga (end. Eestisiid) 20 ning raadiotehasega Pioneer 4 ettevõtet.⁷⁸

Paralleelselt ettevõtete liitmise kampaaniaga toimus veel teinegi – ettevõtete ümbernimetamine. Algatus tuli käitise "klassiteadlikemaitl töölistelt", kes pöördusid avaldusega nimetada ettevõtte ümber oma kõrgema organi – rahvakomissariaadi poole. Uued nimed tähistasid kas mõnda tähtsat sündmust töölis- ja revolutsiooniliikumise ajaloost või sisaldasid selle valdkonna terminoloogiat. Nii sai Hoppe & Ko vildivabrik uueks nimeks vilditööstus Edasi, tubakavabrik

⁷⁴ ERAF, f. 1, n. 4, s. 78, l. 96.

⁷⁵ Samas, l. 97.

⁷⁶ ERA, f. R-1206, n. 1, s. 8, l. 121.

⁷⁷ ENSV T 1940, 28, 331, 332, 334.

⁷⁸ ERA, f. R-1, n. 1, s. 427, l. 1.

Laferme – Leek, paela- ja sukavabrik Rauaniit – Punane Koit, vendade Tofferite tekstiilitööstus – Punane Tekstiil, Fr. Krulli masinatehas – Punane Krull, Hans Kõva nahavabrik – Punane Järva, villavabrik Estonia – riidevabrik Punane Estonia, karbitööstus Raudkarp – Proletaarlane, tekstiilitööstus Eestisiid – Juuni Võit, O. Kilgase trikootööstus – Kommunaar, Sindi Tekstiilivabrikute Ühisus – tekstiilivabrik 1. Detsember jne.⁷⁹ Mitmetele tööstusettevõtetele anti silmapaistvate revolutsiooni- ja töölisliikumise tegelaste nimed. Viivikonna kaevanduse ja Sillamäe õlivabriku töötajate, juhtkonna ja ühiskondlike organisatsioonide palve nimetada Eestimaa Õlikonsortsium Viktor Kingissepa nimeliseks Põlevkivitööstuseks rahuldati ENSV Ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 12. oktoobri 1940. aasta seadlusega.⁸⁰ Töötajate palvel anti Viktor Kingissepa nimi ka natsionaliseeritud Rotermanni tehaste AS-ile ning Põhja Paberi- ja Puupapivabriku OÜ-le nimetades need ümber Viktor Kingissepa nimeliseks Teraviljakombinaadiks ja Viktor Kingissepa nimeliseks Tselluloosi- ja Paberi- vabrikuks.⁸¹ Natsionaliseerimise järel ühendatud A. Flemingi OÜ; J. Johanson, F. Sassi ja Ko AS ning P. Seili käitis said töötajate palvel uueks nimeks Aleksander Leineri nimeline Puidutööstus.⁸² Seoses Johannes Jürna nime andmisega Valtu tellisetehasele nimetati tehas ümber Johannes Jürna nimeliseks Telliskivi Tehaseks.⁸³

Ettevalmistused üleminekuks plaanimajandusele algasid 1940. aasta augustis. Valitsuse otsusega 8. augustist 1940 moodustati Majandusministeeriumi juurde Riikliku Plaanimajanduse Komisjon eesotsas ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe esimese asetäitja Oskar Seprega. 25. augustil 1940 nimetati komisjon ümber ENSV Riiklikuks Plaanikomisjoniks. 4. septembril kinnitas valitsus plaanikomisjoni järgmises koosseisus: esimees O. Sepre, esimehe asetäitja J. Janusson, liikmed: E. Krepp, H. Reiman ja V. Udam.⁸⁴ Septembrikuu jooksul valmistas Riiklik Plaanikomisjon ette ENSV rahvamajanduse arenguplaani 1940. aasta neljandaks kvartaliks. Planeerimise paremaks korraldamiseks moodustati rahvakomissariaatide koosseisus plaaniosakonnad ning lisaks neile 1941. aasta algul maakondade ja nelja suurema linna – Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu – täitevkomiteede juurde plaanikomisjonid.⁸⁵

1940. aasta viimased kolm kuud töötas tööstus Eestis esmakordselt NSV Liidu valitsuse kinnitatud plaani alusel. Tehes kokkuvõtteid sotsialistliku rahvamajanduse edusammudest teisel poolaastal, märkis ENSV Rahvakomissaride

⁷⁹ ENSV T 1940, 31, 357; 35, 403; 40, 468; 45, 524; Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi koosolekute protokollid nr. 1–16. [1940–1941.] Tallinn, [1946], nr. 10, 31. detsember 1940, p. 4.

⁸⁰ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi koosolekute protokollid, nr. 5, 12. oktoober 1940, p. 8.

⁸¹ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi koosolekute protokollid, nr. 10, 31. detsember 1940, p. 2, 3.

⁸² Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi koosolekute protokollid, nr. 11, 17. jaanuar 1941, p. 5.

⁸³ ENSV T 1940, 29, 335; 45, 525.

⁸⁴ ENSV T 1940, 4, 41.

⁸⁵ ENSV T 1941, 55, 861.

Nõukogu esimees J. Lauristin, et erinevalt kapitalistlikust maailmast, kus süvenesid vastuolud, laienes imperialistlik sõda ja toimus rahvamasside edasine vaesumine, oli 1940. aasta sotsialistlikule Eestile jõukuse, majandusliku kasvu ja kaitsevõime tugevdamise, rahvamasside materiaalse heaolu kasvu ja kommunismile lähenemise aastaks.⁸⁶ Selle tõestuseks tõi ta neljanda kvartali plaaniülesannete eduka täitmise ja ületamise mitmel tootmisalal. Nii toodeti telliskive 143, tselluloosi 106,3, paberit 113,3, tikke 124, puuvillast riiet 137,8, villast riiet 114,1 ja nahkjalatseid 138%. Samal ajal jäi täitmata põlevkivi (täitmine 99,8%), põlevkiviõli (95,8), tsemendi (92,8), kunstsarve (49,8), raadio- (28,8) ja telefoniaparaatide (72,4) tootmise plaan. Plaani alatäitmist seletas J. Lauristin rahvakomissariaatide ja ettevõtete suutmatusega korraldada tööd, tagada eeskujulik töödistsipliin, varustada ettevõtteid õigeaegselt tooraine ja seadmetega.⁸⁷ Sotsialistlikke ümberkorraldusi Eestis uurinud Viljar Ruus viitab oma raamatus ka teist laadi põhjustele, nimelt sellele, et plaaniosakondade töötajad ei saanud aru plaanimajanduse eesmärkidest ja ülesannetest ning et plaani koostamiseks oli raske algandmeid saada, sest Eesti Vabariigis ei kontrollitud süstemaatiliselt majanduslikku tegevust ega kogutud vastavat andmestikku. Andmete ja kogemuste puuduse tõttu plaaniti mõnede kaupade tootmine mitu korda suurem ENSV aastasest tarvidusest.⁸⁸

Vajakajäämised neljanda kvartali plaani täitmisel loodeti likvideerida 1941. aastal. NSVL RKN ja ÜK(b)P ühisotsusega 24. jaanuarist 1941 "ENSV 1941. aasta rahvamajanduse plaanist" seati Eesti NSV rahvamajanduse põhiülesandeks tööstuse laiendamine ja rekonstrueerimine ning kõigi olemasolevate tootmisvõimsuste käikulaskmine. Erilist rõhku tuli panna põlevkivi- ja turbatööstuse kiirele arendamisele, ehitusmaterjalide tootmise suurendamisele, tekstiili-, masina- ja toiduainetööstuse arendamisele.⁸⁹ Direktiivid nägid ette toota 1941. aastal elektrienergiat 125,5 (esimese kvartali plaan 34) milj. kWh, põlevkivi 2,7 (0,6) milj. tonni, põlevkiviõli 182 800 (41 000) tonni, emailitud nõusid 150 (35) tonni, tsemendi 80 000 (15 000) tonni, lupja 60 000 (12 000) tonni, paberit 23 300 (5000) tonni, tselluloosi 100 000 (25 000) tonni, liha 26 000 (4630) tonni, nuge ja kahvleid 8000 (1800) tosinat, hobuseraudu 350 000 (80 000) tükki, raadiovastuvõtjaid 20 000 (5000) tükki, punaseid telliseid 46,24 (4,3) milj. tükki, silikaattelliseid 24 (4,6) milj. tükki, sukki ja sokke 2,7 (0,7) milj. paari ning 60 cm laiust puuvillariiet 35 (7) milj. meetrit.⁹⁰ Kokku pidi ENSV tööstus 1941. aastal andma 397 milj. rubla eest (1926/27. a. NSV Liidu hindades) tööstustoodangut. Tööviljakus pidi plaani kohaselt suurenema tööstuse ja ehituse alal 12% ning tööstusliku toodangu omahind alanema 3,7%.

⁸⁶ Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis, 125.

⁸⁷ Kommunist, 1941, 8. apr.; ERAF, f. 1, n. 4, s. 30, l. 30; Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis, 127–128.

⁸⁸ Ruus, V. Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis 1940–1941. Tallinn, 1980, 87.

⁸⁹ ERA, f. R-1, n. 1, s. 2, l. 1.

⁹⁰ Samas, l. 8–12.

Kapitaalmahutusteks plaaniti 173,5 milj. rubla, sellest ligi pool (45%) tööstusse ning energeetikasse.⁹¹ 1941. aastal oli kavas käiku lasta mitmed uuehitused, nagu põlevkiviõlivabrik Kohtla-Järvel, põlevkivikaevandus Viivikonnas, fosforiidivabrik Maardus võimsusega 110 000 tonni rikastatud fosforiiti aastas, telliskivitehas Tallinnas võimsusega 17 milj. telliskivi aastas. Plaanis oli laiendada Port Kunda tsemenditehast, tõsta elektrijaamade võimsust ja ehitada uusi elektriliine. Rasketööstuse forsseeritud arendamise eesmärk oli muuta Eesti NSV arenenud tööstusmaaks nelja-viie aastaga.⁹²

Värskete direktiividega 29. jaanuaril 1941 Moskvast naasnud Riikliku Plaanikomisjoni esimees O. Sepre tutvustas neid veel samal päeval valitsuse ja partei esindajate nõupidamisel. Enamik nõupidamisest osavõtjaid arvas, et plaaniülesanded on pingelised, esimese kvartali plaan lubja ja telliste tootmise osas aga lausa ebareaalne, sest ei ole arvestatud nende tööstusharude hooajalisust. Eriarvamusele jäi EK(b)P KK esindaja Arnold Kress, kes leidis, et sõnad "ei saa" tuleks kõigil oma leksikonist välja visata ning teha kõik selleks, et plaan täidetak. Ta hoiatas, et plaani täitmata jätmine lõhub sotsialistliku majanduse aluseid ning toob kaasa ÜK(b)P ja NSV Liidu valitsuse usalduse kadumise ENSV suhtes.⁹³

Rahvakomissariaatidel tuli oma süsteemis direktiividest lähtuvalt koostada plaan kuni iga üksiku ettevõteteni välja. Planeerimise praktiliste kogemuste omandamiseks suunati plaaniosakonna töötajaid Moskvasse NSV Liidu rahvakomissariaatide plaaniosakondade juurde.

5.–11. veebruarini 1941 toimus EK(b)P IV kongress, mis tegi kokkuvõtte EK(b)P tegevusest sotsialistliku majanduse ülesehitamisel ja kavandas majanduse arengu lähiülesanded. Keskkomitee sekretär Karl Säre rõhutas oma aruandekõnes tohutut tööd, mida EK(b)P oli teinud tööstuse taastamisel ja arendamisel nõukogude võimu pooleaastase eksisteerimise jooksul: enamik ettevõtteid oli endise ühe vahetuse asemel tööle rakendatud kahe-kolme vahetusega, ettevõtete tootmisvõimsused olid maksimaalselt käiku lastud ning tööpuudus likvideeritud. Kapitalistlik element oli peaaegu täielikult tööstusest välja tõrjutud, sest eraettevõtted andsid 1940. aasta lõpul vaid 1,7% tööstuse kogutoodangust. K. Säre rõhutas sotsialistliku võistluse, stahhaanovliku liikumise ja importtoorainelt Nõukogude toorainele ülemineku suurt osa tööstustoodangu suurenemises.

Tööstuse silmapaistvate tulemuste kõrval peatus keskkomitee sekretär ka mõnedel puudustel rahvakomissariaatide ja ettevõtete töös. Ta kritiseeris ettevõtete juhte, partei- ja ametiühinguorganisatsioone, et nad ei võidelnud järjekindlalt tööviljakuse tõstmise ja toodete omahinna alandamise eest ning et stahhaanovlikul liikumisel oli kampaanialik iseloom. Rahvakomissariaadid teenisid ära meeldetuletuse, et ettevõtete jaoks on 1941. aasta plaaniülesanded

⁹¹ Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis, 144.

⁹² Kommunist, 1941, 8. apr.

⁹³ ERA, f. R-973, n. 1, s. 34, l. 1.

välja töötamata, tööstuse kontsentreerimise ülesanded lõpule viimata ning paljude ettevõtete maksimaalsed tootmisvõimsused käiku rakendamata.⁹⁴

Kongress tegi partei keskkomiteele ja kõigile parteiorganisatsioonidele tööstuse alal ülesandeks võtta kõrvalekaldumatult täitmisele ÜK(b)P KK ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu otsus 24. jaanuarist 1941 ENSV tööstuse arendamise kohta. Selle põhjal tuli juurutada intensiivselt stahhaanovlikke töömeetodeid, et Eesti tööstusettevõtted jõuaksid tööviljakuse näitajate poolest NSV Liidu parimate ettevõtete tasemele, käiku lasta kõik tööstusettevõtetes seisvad seadmed, hoida rangelt kokku materjali, kütust ja elektrienergiat, vähendada administratiivkulutusi ja alandada toodangu omahinda. K. Säre arvates oli ENSV rahvamajanduse ees seisvaid ülesanded võimalik täita vaid juhul, kui ettevõtete juhid koos partei- ja ametiühinguorganisatsiooniga korraldavad sotsialistlikku võistlust, millesse on konkreetsete kohustustega kaasatud võimalikult palju töölisi.⁹⁵

Lõpliku kaju omandas vabariigi 1941. aasta rahvamajandusplaani Eesti NSV Ülemnõukogu teisel istungjärgul 7. aprillil 1941, kui see seadusena vastu võeti. Üheaegselt plaani kinnitamisega tehti kokkuvõtteid esimese kvartali plaani täitmise tulemustest. Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi ettevõtted täitsid plaani tervikuna 125% ulatuses. Kergetööstuse Rahvakomissariaadi süsteemis seadis valitsuse esimees J. Lauristin oma aruandekõnes eeskujuks telliskivitööstust, kus esimese kvartali plaan täideti 107% ulatuses, samuti klaasi- (täitmine 148%), tuletiku- (113,8%), kipsi- (114,5%) ja paberitööstust (119%). Samal ajal jäi täitmata külvimasinate, linase riide, kunstsarve, silikaatkivide, lubja, töödeldud puumaterjali, mitmete laiatarbekaupade ja põlevkivi toodangu plaan.⁹⁶ Mahajäämus põlevkivitootmisel tegi valitsusele kõige suuremat muret, sest põlevkivil baseerus elektrienergiatootmine ning põlevkivikeemiatööstus, samuti kasutati seda tööstusliku kütusena. NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu poolt kinnitatud perspektiivplaani kohaselt kavatseti Eestis viie aasta jooksul (1941–1945) suurendada põlevkivitootmist 3,3 ja bensiinitootmist 5 korda ning arendada intensiivselt põlevkivikeemiatööstust. Tööliste arvu planeeriti põlevkivitööstuses suurendada 7000-lt 28 000-ni.⁹⁷

Teise kvartali plaani täitmist pidas valitsuse esimees täielikult reaalseks. Selleks kavatseti laiemalt arendada sotsialistlikku võistlust, pidada väsimatult võitlust praakkauba valmistamise ja töölt puudumise vastu, korraldada arvestust, kasutada senisest paremini tootmisvõimsusi, alandada toodete omahinda ja tõsta tööviljakust.⁹⁸

Suurejoonelise rahvamajandusplaani täitmist hakkas takistama tööjõupuudus. Nappis kaevureid, ehitus- ja tekstiilitöölisi. Viimaseid seoses Kreenholmi Manu-

⁹⁴ ERAF, f. 1, n. 4, s. 30, l. 23–24.

⁹⁵ Samas, l. 25.

⁹⁶ Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis, 129–130.

⁹⁷ ERAF, f. 1, n. 4, s. 64, l. 5–9; Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis, 129.

⁹⁸ Kommunist, 1941, 8. apr.

faktuuri kõigi tootmisvõimsuste käikulaskmisega. Enne Esimest maailmasõda, töötades Vene impeeriumi avara turu jaoks, andis ettevõtte tööd rohkem kui 10 000 töölisele, Eesti Vabariigis, muutunud majanduskonjunktuuri juures aga 2000 töölisele. Tööjõuküsimus otsustati lahendada võõrtööjõu kasutamisega. ENSV valitsuse määrusega 10. maist 1941 lubati tuua NSV Liidu teistest vabariikidest 1500 tekstiilitöölisi Kreenholmi riikliku tekstiilitööstuse tarvis.⁹⁹

Sotsialistliku ülesehitustöö Eestis katkestas 21. juunil 1941 alanud sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel.

*

Kokkuvõtteks võib öelda, et esimese nõukogude võimu aasta jooksul kaotas Eesti täielikult oma majandusliku iseseisvuse. Majanduse tööstuse sektoris suudeti lõhkuda turumajanduslikud suhted ning minna üle täiesti teisele süsteemile – sotsialistlikule tsentraliseeritud plaanimajandusele. Seda tehti tööstus-ettevõtete, pankade, kaubanduse ja transpordi natsionaliseerimise kaudu ning hindade, palkade, turustus-varustussüsteemi ja tootmise üle administratiiv-kontrolli kehtestamise abil. Eesti kommunistidel, kes 1940. aastal võtsid Nõukogude vägede toetusel võimu, puudus igasugune arusaamine majandusest ning selle toimimismehhanismidest. Nad olid kuulekad käsutäitjad, kes lihtsalt juurutasid keskvalitsuse ja kommunistliku partei kontrolli all nõukogude majandusmudelit.

⁹⁹ ERA, f. R-1, n.1, s. 43, l. 253.

ESTONIAN INDUSTRY IN THE CRUCIAL YEARS OF 1940–1941: FROM A MARKET ECONOMY TO A PLANNED ECONOMY

Maie PIHLAMÄGI

Estonia was annexed by the Soviet Union in 1940. The Soviet regime began to launch socialist reorganization of the economic life. In the nationalization process, beginning 26 July 1940, priority was given to large industry and banks. Nationalization was supervised by the Nationalization Chief Committee. The take-over of enterprises was carried out by factory nationalization committees headed by commissars and consisting of activists of the workers' and trade-union movement. The task of the committee was to complete the statement of the nationalization of an enterprise, take over its assets and liabilities on the basis of a corresponding statement of accounts, and draw up a detailed account of the

properties of the enterprise. The commissars had to exercise control over the work of the management of the enterprise and to prevent its closing down or any violation of the normal course of economic activities.

Within a little more than a month all large industrial enterprises were nationalized including the Baltic Weaving and Spinning Factory, Kreenholm Manufactory, Narva Flax Mill, Port Kunda Cement Factory, etc., which had played an important role in the industrial production of the Republic of Estonia. The Law on Fighting against Economic Sabotage of 25 July 1940, which introduced severe punishments for saboteurs, encouraged nationalization. By the end of the year over nine hundred industrial enterprises had been transferred to the state ownership. The private sector had dramatically fallen, giving only 1.7% of the total industrial output.

The newly formed People's Commissariats of Light Industry and Local Industry took over the direction of the nationalized industrial sector in August 1940. After the completion of the take-over of an enterprise by the state, the nationalization committees were replaced by one-man management appointed by the People's Commissariat. The majority of the directors were former workers.

In August 1940, when foreign trade monopoly was established and all foreign trade transactions were subjected to the People's Commissariat of Foreign Trade of the Soviet Union, the other constituent republics of the Soviet Union occupied the leading position in Estonia's trade relations. At the same time the foreign trade with the West decreased rapidly. The joining of the supplying and marketing system of the Soviet Union intensified the selling of goods. In connection with increased exports and a feverish buying of goods in the internal market by Soviet soldiers and institutions, the industry, being under reconstruction, was not able to meet the increased demand and as a result shortcomings appeared in supplying the population with commodities. Several measures were taken to improve the situation.

Since the fourth quarter of 1940 the plan played the most important role in industry. Because of inadequacy of information and lack of experience the planning conducted at enterprises and at the People's Commissariats failed to reflect the actual demands. The entire industrial output for 1941 was planned. The 1941 republican plan, the main directions of which were laid down by the Fourth Congress of the CPE(B), envisaged the development and reconstruction of industry, an extensive rise in the production of oil shale, peat, building materials, machinery, textiles, and foodstuffs and a full utilization of the existing production capacity. With a forced development of heavy industry, the Estonian SSR was expected to become a highly developed industrial country.

Socialist rearrangement of the industrial production, merging of many small enterprises, and establishment of close economic ties with other Union republics enabled to fully employ the productive capacities of the Estonian industry. In a short period of time the enterprises that had been idle because of a slack demand were put into operation. Several enterprises started to work in two and three

shifts. As a result, in the spring of 1941, many enterprises were in urgent need of workers, especially of skilled ones such as miners and construction and textile workers. The inflow of labour from the other Soviet republics started.

The transfer to a socialist economic system demanded also the establishment of uniform state prices. Although in November 1940 the Estonian SSR adopted the price system established in the Soviet Union and also the unified currency, much work remained to be done on carrying out a complete transition to uniform prices.

Within a short period of time the Communist Party and Soviet government succeeded in converting the market economy into the socialist planned economy. This was achieved by the nationalization of industry, banks, land, and transport and systematic administrative control of prices, wages, distribution, and production. Estonian communists, who took power in June 1940, lacked any knowledge on economy. Controlled by the Government of the USSR and the Communist Party, they simply followed the Soviet economic model.